

İspanya’da Endülüs Tarih, Kültür ve Medeniyeti

Andalusian History, Culture and Civilization In Spain

ÖZET

Endülüs siyasi tarihi 711-1492 yılları arasında yaşanmış ve tarihte önemli etkiler bırakmıştır. Endülüs medeniyeti, sekiz yüzyılı aşkın tarihi ve kültürel birikimiyle özellikle İspanya’nın güneyinde önemli bir kültürel mirasın var olmasını sağlamıştır. İspanya’nın ilk sakinlerinin kimler olduğu tartışmalı bir konudur. Vizigotlar ise Endülüs Emevilerin İspanya’da hâkimiyetlerini ilan etmeden önceki son sakinleri olması nedeniyle önemlidir. Bu yönüyle İspanya tarihinde Vizigotların yeri ve önemi ayırdır. Endülüs medeniyeti İspanya’da derin izler bırakmış; tarihi, kültür ve medeniyeti asırlarca konuşulmuş, bulunduğu konum ve coğrafyası itibarıyla de tarihte adından sıklıkla söz ettirmiştir. Bu yönüyle Endülüs tarih, kültür ve medeniyetinin bir bütün hâlinde incelenmesi önemlidir. Endülüs medeniyetinin tarihsel geçmişi iyi anlaşıldığında, ortaya koymuş oldukları kültür ve medeniyetleri hakkında da derinlemesine bilgi sahibi olunacaktır. Endülüs, 711 yılından itibaren Müslümanların ve gayrimüslim tebaanın çeşitli sahalardaki faaliyetleriyle yüksek ve parlak bir medeniyetin doğuşuna tanıklık etmiştir. Kültür hayatının dışında tarım ve mimari alanlarında da Endülüs, Avrupa’yı önemli ölçüde etkilemiştir. Ayrıca Endülüs’te astronomiyle birlikte matematik çalışmaları da büyük bir disiplin içinde yürütülmüştü. Endülüs’te ortaya konulmuş olan önemli mimari eserler de hâlen Avrupa’nın en çok ziyaret edilen yapıları olma özelliğine sahiptir ve mimarileriyle hayranlık uyandırmaya devam etmektedir. Bu çalışmada, İspanya’da büyüyen ve etkisiyle tüm Avrupa’da ses getiren Endülüslerin tarih, kültür ve medeniyetlerine değinilmiş, Endülüslerin tarihteki etkileri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, tarih, medeniyet.

ABSTRACT

The political history of Andalusia took place between 711-1492 and left a significant impact on history. With over eight centuries of historical and cultural heritage, Andalusian civilization has created a significant cultural heritage, particularly in southern Spain. The identity of Spain's first inhabitants is a matter of debate. The Visigoths, however, are significant because they were the last inhabitants of Andalusia before the Umayyads established their rule in Spain. In this respect, the Visigoths hold a special place and importance in Spanish history. Andalusian civilization left a profound mark on Spain; its history, culture, and civilization have been discussed for centuries, and due to its location and geography, it has frequently been mentioned in history. Therefore, examining Andalusian history, culture, and civilization as a whole is crucial. A thorough understanding of the historical background of Andalusian civilization will also provide a profound understanding of the cultures and civilizations it has manifested. Andalusia witnessed the emergence of a high and brilliant civilization through the activities of Muslims and non-Muslim subjects in various fields from 711 onward. Beyond its cultural life, Andalusia significantly influenced Europe in agriculture and architecture. Furthermore, mathematical studies, along with astronomy, were conducted with great discipline in Andalusia. The important architectural works built in Andalusia remain some of the most visited in Europe and continue to inspire admiration. This study examines the history, culture, and civilization of the Andalusians, who flourished in Spain and whose influence resonated throughout Europe, and focuses on their historical influence.

Keywords: Andalusia, history, civilization.

GİRİŞ

İspanya’nın ilk sakinlerinin kimler olduğu tartışmalı bir konudur. M.Ö. XI. yüzyılda Kuzey Afrika’dan İspanya kıyılarına ulaşan Fenikeliler, ülkenin özellikle güney ve güneydoğu sahilleri üzerinde ticaret ve balıkçılığa dayanan birçok koloni kurmuşlardı. Daha sonra bu koloniler, hatta ülkenin tamamı Kartacalıların hâkimiyetine geçmişti. Hannibal, M.Ö. 218’den itibaren Romalılara karşı başlattığı savaşlarda İspanya’yı merkez olarak kullanmıştı. Öte yandan M.Ö. IX. yüzyıldan sonra Yunanlar da İspanya kıyılarında koloniler kurdular. Ülkenin doğu ve güneyinde bu kolonilerin etkisiyle yerli halk İberler tarafından özgün bir uygarlık oluşturuldu. Aynı dönemde İspanya’nın daha geri durumdaki orta ve batı bölgeleri, kuzeyden Pireneler’i aşarak gelen Keltlerin istilasına uğradı. Çoğunlukla göçebe olan Keltlerin İber’le karışması sonucu Keltiberler olarak bilinen halk ortaya çıkmış oldu. İspanya, M.Ö. II. yüzyıldan itibaren, yerli direnişlere rağmen Roma İmparatorluğu’nun hâkimiyeti altına girdi. Roma hâkimiyeti devam ederken M.S. II. yüzyılda Kuzey Afrika’dan gelen halkların, III. yüzyılda ise Frankların istilasına uğradı. Fakat bu istilalar kalıcı etkiler

Merve Avcı¹

How to Cite This Article

Avcı, M. (2025). “İspanya’da Endülüs Tarih, Kültür ve Medeniyeti”, International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, (Issn:2630-631X) 11(6): 839-852. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17768863>

Arrival: 19 August 2025
Published: 30 November 2025

Social Mentality And Researcher Thinkers is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹Dr., NEÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilgiler Eğitimi, Konya, Türkiye

bırakmadı. Asıl kalıcı olan Roma'nın izleriydi. Çeşitli Roma kolonilerinin kurulmasından sonra, önceleri yerli halktan esirgenen yurttaşlık hakkının kısmen de olsa genişletilmesiyle İspanya bütünüyle Roma kültürünün etkisi altına girdi. Bunun sonucu olarak bir taraftan kentleşme gelişirken diğer taraftan İber ve Kelt dilleri, özellikle kentlerde yerlerini Latinceye bıraktılar. Hristiyanlık M.S. II. yüzyılda ülkeye girdi ve hızla yayıldı. M.S. IV. yüzyılın sonlarına yaklaşıldığında, Roma İmparatorluğu'nun merkezi otoritesinin, dolayısıyla da eyaletler üzerindeki hâkimiyetinin zayıflaması üzerine İspanya 409 yılından itibaren Suevler (Suevos), Vandallar (Vandalus/Vandals), Alanlar (Alanos) ve Vizigotlar (Godos/Visigodos) gibi barbar Germen topluluklarının hücumlarına maruz kaldı. Vizigotların yarımadaya geliş nedenleri, Roma ile yaptıkları ittifak çerçevesinde Germen toplulukların ülkeden çıkarılmalarını sağlamaktı. Ancak onlar sözü edilen ittifaka rağmen 507 yılından itibaren ülkedeki varlıklarını daha da kalıcı hâle getirdiler. Bu sırada ülkeye ne kadar Vizigot nüfusunun yerleştiğini tahmin etmek kolay değildir. Fakat tarihçiler, 80 bin ile 200 bin arasında bir nüfusun gelmiş olabileceğini öngörmektedir (Özdemir, 2012: 37-39).

Vizigotlar, Endülüs Emevilerin İspanya'da hâkimiyetlerini ilan etmeden önceki son sakinleri olması nedeniyle önemlidir. Bu yönüyle İspanya tarihinde Vizigotların yeri ve önemi ayrıdır. Endülüs Medeniyeti, İspanya'da derin izler bırakmış; tarihi, kültür ve medeniyeti asırlarca konuşulmuş, bulunduğu konum ve coğrafyası itibarıyla de tarihte adından sıklıkla söz ettirmiştir. Bu yönüyle Endülüs tarih, kültür ve medeniyetinin bir bütün hâlinde incelenmesi önemlidir. Endülüs medeniyetinin tarihsel geçmişi iyi anlaşıldığında, ortaya koymuş oldukları kültür ve medeniyetleri hakkında da derinlemesine bilgi sahibi olunacaktır.

Endülüs medeniyeti, sekiz yüzyılı aşkın tarihi, ilmi ve kültürel seviyesi, çatışma ve ayrıcalıkları bir arada bünyesinde barındırmasıyla hem Batı hem de İslâm dünyası için oldukça önemli olmuştur. Daha öncesinde Batı Roma İmparatorluğu (395-476) yönetiminin yerini alan Vizigot idaresinin kısa süreli ve tüm yarımadada tesis edilememiş hâkimiyetine ev sahipliği yapan İspanya, 711 yılında Arap ve Berberi birliklerin akınları ile karşı karşıya kalmıştır. Siyasi istikrarsızlığın yarattığı boşluktan yararlanan Müslümanlar, 711 yılında Şam merkezli Emevi Devleti'nin (661-750) Kuzey Afrika Valisi ve komutanı Musa bin Nusayr (ö. 98/717) ile Berberi komutan Tarık bin Ziyad (ö. 102/720) idaresinde Cebelitarık Boğazı'nı geçerek birkaç sene içinde bölgenin büyük bir kısmını ele geçirmişlerdi. Bu hâkimiyetin yalnızca siyasi olmadığı, toplumsal anlamda yaşanan köklü değişimler ile etnik kimlik, dini inanç veya mezhepsel farklılıkların da ötesinde bir "Endülüslü" kimliğinin oluşmasından anlaşılmaktadır. Bu kimliğin oluştuğu Endülüs, başta Portekiz ve İspanya'yı içine alan İber Yarımadası ile Güney Fransa'ya kadar uzanan coğrafya için kullanılan ve zamana göre değişkenlik gösteren coğrafyayı ve buradan ortaya çıkan tarihi ifade etmek için kullanılmaktaydı. Endülüs zamanla *Reconquista* (yeniden fetih-Endülüs'ü Müslümanlardan geri alma) faaliyetleri neticesinde işgal edilen ve giderek küçülen bir bölgeyi niteler hâle gelmiş; sonunda yalnızca Granada ve çevresini kapsayan Nasrîler olarak da bilinen Benî Ahmer Emirliği (1238-1492) dâhilindeki topraklar için kullanılan bir isme dönüşmüştür. Günümüzde İspanya ve Portekiz'i içine alan İber Yarımadası'ndaki Müslüman nüfus, 1609'daki büyük sürgüne dek çeşitli sıkıntılardan geçerek kimliklerini korumaya çalışsalar da nüfusları büyük ölçüde azalmıştı. 1492'den sonra Yahudi ve Müslüman nüfusa uygulanan zorunlu göç ve din değiştirme politikaları sonucunda İberya'da Endülüslü Müslüman nüfus gittikçe azalmış, 1609-1614 yıllarındaki büyük sürgünle Endülüs'te kalan son Müslümanlar olan Moriskoların da ülkeden ayrılmasıyla, İberya'daki Müslüman nüfus büyük ölçüde yerinden edilmişti. Fakat bu tarihten sonra bile dinlerini ve kimliklerini gizlemeye çalışarak bölgede yaşamaya devam eden Endülüslilerin varlığına, XVII. yüzyılda tutulan Engizisyon kayıtlarından ulaşmak mümkün olmuştur (Çınar, 2025: 201-202).

İspanya'da Endülüs Tarihi

Endülüs siyasi tarihi 711-1492 yılları arasında yaşanmış ve tarihte önemli etkiler bırakmıştır. Endülüs kelimesinin kökenine dair ileri sürülen görüşler, dört başlıkta ele alınmaktadır: 1. Endülüs'ün Vandalucia'dan türediği görüşü 2. Endeliş veya Endelüş'ten türediği 3. Atlantis isminden geldiği 4. Landahiouts kelimesinin Endülüs isminin kökeni olduğuna dair görüşler. Endülüs kelimesinin, V. yüzyılda İspanya'nın güneyine hâkim olan Vandalların (Vandalus) adından türemiş olabileceği (Vandalicia-Vandal ülkesi) ihtimali daha yaygın bir kanıdır. Endülüs isminin daha çok Vizigotlardan önce İspanya'ya akın etmiş olan Vandalların kendilerine nispetle bu ülkenin güneyindeki Baetica bölgesine verdikleri ya da onlara izafeten verilmiş olan Vandalucia adından gelmiş olabileceği görüşü daha yaygın bir şekilde kabul görmektedir. Kaynaklarda Endülüs tarihiyle ilgili malumat verilirken zaman zaman mitolojik bazı anlatımlara da rastlanmaktadır. Nitekim Nuh'un oğlu olan Yâfes'in oğlu Endelüş/Endülüs, bu toprakları mamur hâle getiren, ilk ağaç diken, ilk bina yapan kişi olarak zikredilir. Ondan sonra nüfusu gittikçe artan Endülüs kavmi buralarda uzun yıllar hüküm sürdü. İbn Haldûn'un "el-Erbâniyyûn" diye nitelediği insanlar (Bu topraklar Endelüs bin Topal bin Yâfes bin Nuh'tan dolayı Endülüs diye isimlendirilmiştir. Endülüs'ün karşı kıyısına da Sebte bin Yâfes yerleştiği için oraya da Sebte adı verilmiştir) muhtemelen burada bahsi geçenlerdir (Parlak, 2025: 24-27).

Abbasilerin kurucusu Ebu'l-Abbas, seksen dokuz yıllık Emevi Devleti'ni yıkarak hanedan mensubundan kimseyi bırakmamak üzere tüm yöneticileri acımasızca öldürdü. Bundan dolayı da isminin sonuna kan dökücü anlamına gelen “Seffâh” lâkabı eklendi. Endülüs siyasi tarihi, Emeviler 750 yılında yıkılmadan önce başlamıştı. Özellikle Kuzey Afrika ve İspanya'nın güneyi, Emeviler için keşif yapılan ve fetih girişiminde bulunulan önemli yerlerdi ve buralara Şam Merkezli olan Emevi Devleti vali atamaları yapmaktaydı. Endülüs Emevi siyasi tarihi çeşitli dönemlerde incelenmektedir. Bunlar şöyledir;

- ✓ 711'den 756'ya kadarki 45 yıl “*Valiler Dönemi*”
- ✓ 756'dan 1031'e kadarki 275 yıl “*Melikler Dönemi*”
- ✓ 1031-1091'e kadarki 60 yıl “*Tavâif-i Mülûk Dönemi*” (Tavâif-i Mülûk, 1031'de Endülüs Emevi Devleti'nin çökmesi üzerine İber Yarımadası'nda 1031-1091 yılları arasında hüküm süren Müslüman emirlikler için kullanılan tabirdir. Bu tarihler arasında büyük şehir ve ilçeler hatta kaleler bile müstakil yönetime dönüştü.)
- ✓ 1091-1147'ye kadarki 56 yıl “*Murâbitlar Dönemi*”
- ✓ 1147-1238'e kadarki 91 yıl “*Muvahhidler Dönemi*”
- ✓ 1238-1492'ye kadarki 254 yıl da “*Nasrîler/Benî Ahmer Dönemi*” olmak üzere toplam 781 yıl Endülüs, Müslümanların yönetiminde kaldı (Belada, 2021: 2).

Musa bin Nusayr, Emeviler döneminde ilk keşif birliğini yönetmişti. Göndermiş olduğu ilk keşif birliğinden sonra Endülüs'e gidecek fetih ordusunun başına azatlısı Tanca şehri valisi Berberi asıllı Tarık bin Ziyad'ı (ö. 720) tayin etmişti. Büyük çoğunluğu Berberilerden oluşan 7000 kişilik ordu, İspanya'nın güneyine çıktıktan sonra hızlı bir şekilde kuzeye doğru harekete geçmişti. Vizigot kralı Rodrigo ile Lekke vadisinde yapılan savaş sekiz gün sürmüş ve sonunda Vizigot ordusu bozguna uğramıştı (26 Temmuz 711). Tarık, savaşı kazandıktan sonra sırasıyla Kurtuba (Cordoba), Gırnata (Granada), Tuleytula (Toledo), Medinetü'l-Mâide gibi birçok Endülüs şehrini kısa zamanda ele geçirmişti. Tarık'ın Endülüs'e geçişinden bir yıl sonra 712 yılında, Musa bin Nusayr 18.000 kişilik bir orduyla Endülüs'e geçmiştir. Hedefi Tarık ile birlikte Endülüs'ün fethini tamamlamaktı. Musa da farklı bir güzergâhtan hareket ederek İşbiliye (Sevilla) ve Karmûne (Carmona) gibi şehirleri kısa bir sürede fethederek azatlısı Tarık ile buluşmuştur. Daha sonra bu iki komutan beraber hareket ederek Sarakusta (Zaragoza), Berşelûne (Barcelona) ve Arbûne (Narbonne) gibi İspanya'nın kuzeydoğusunda yer alan önemli şehirleri fethetmişlerdi. Halife Velid bin Abdülmelik'in daveti üzerine Musa bin Nusayr yanında Tarık bin Ziyad ile birlikte Şam'a gitmişlerdir (Erbaş, 2021: 23-24).

Musa bin Nusayr, Şam'a dönmeden önce oğlu Abdülaziz'i Endülüs'e vali olarak tayin etmişti. Daha sonra oğluyla Endülüs'ün idari merkezinin neresi olacağını konuşmuştu. Ona Tuleytula (Toledo) yerine İşbiliye'yi (Sevilla) tercih etmesini söylemişti. Vizigotlar, başkent olarak İber Yarımadası'nın orta bölgesinde yer alan Tuleytula'yı (Toledo) seçmişlerdi. Müslümanlar ise deniz yoluyla ulaşımı kolay olan İşbiliye'yi tercih etmişlerdi. İşbiliye, Vâdiu'l-Kebir Nehri (Guadalquivir Nehri) kıyısında kurulmuştu. Nehrin döküldüğü Kadis Körfezi'nden (Cádiz Körfezi) deniz yoluyla her türlü yardım kolayca buraya ulaşabiliyordu. Bu yüzden Endülüs'ün ilk başkenti olarak İşbiliye seçilmişti. İşbiliye'yi 712 yılında İspanya'ya geçen, Kuzey Afrika Valisi Musa bin Nusayr fethetmişti. Fakat İşbiliyeliler ertesi yıl bazı Vizigot askerlerinin yardımıyla şehirde bir isyan çıkarmışlardı. Bu defa Abdülaziz bin Musa, ordunun başında giderek tekrar İşbiliye'yi geri almış, babası Şam'a döndükten sonra da Endülüs'ü buradan idare etmişti (Taşkesen, 2023: 27).

Abdülaziz bin Musa, İberya sınırları içinde fetih hareketlerini yürütüp Endülüs'ü kontrol altına almayı öncelendiği için ondan sonraki vali Eyyûp de altı ay gibi kısa bir süre görevde kalmasından olsa gerek kaynaklarda onların devirlerinde Avrupa'nın fethine yönelik bir girişimden bahsedilmez. Abdülaziz'in en azından fikri planda böyle bir idealinden bahsedilse de kendisinden sonraki valiler Eyyûp ve el-Hurr bin Abdurrahman'ın Pireneler'in ötesi ile ilgili bir faaliyetlerinin olmadığı görülür. Musa bin Nusayr'ın Pireneler'i aşan ilk vali olduğu iddia edilse de Avrupa'nın fethine yönelik ilk planlı hareket, Ömer bin Abdülaziz'in (717-720) Endülüs'e gönderdiği vali Semh bin Malik (719-721) tarafından başlatılmıştı. Öyle anlaşıyor ki Semh, Frank topraklarına birkaç defa sefer düzenledi. Bu seferler sırasında o, Pireneler'i aşarak Frank hâkimiyetindeki Galler'e (Galia) girdi ve Septimania'nın merkezi olan Arbûne'yi (Narbonne) fethetti. Daha sonra Akitanya'nın merkezi olan Tuluz'da (Toulouse) Dük Eudes'in ordusuyla savaştı (Mayıs 721). Frank topraklarında çeşitli yerleri fetheden Semh, Tuluz (Toulouse) şehrinde pek çok arkadaşıyla birlikte şehit düştü. Semh'den sonra Endülüs'e vali olarak atanan Anbesse bin Süheym el-Kelbi (721-726), Avrupa'da fetihlere devam etti ve Frank topraklarında ilerleyerek Lyon'a oradan da Paris'e 30 km mesafedeki Sens şehrine ulaştı. Ancak geri dönerken Bask Bölgesi'nde yerlilerin kurduğu pusuda şehit düştü (725). Özellikle 718-726 yılları arası, Endülüslerin Avrupa fethi için yoğun bir çaba sarf ettikleri bir dönem olmuştur. Bu dönemde ve

devamında Pireneler'in ötesindeki cihat sırasında Endülüs valilerinden dördü oralarda şehit düşmüşlerdi. Bu isimler; Semh bin Mâlik el-Havlâni (721), Anbesse bin Süheym el-Kelbi (725), Abdurrahman el-Ğâfiki (732) ve Ukbe el-Haccâc es-Selûli'dir (739). Frank topraklarında fetihler yapan valilerden biri de Abdurrahman el-Ğâfiki'ydi. Abdurrahman, Balâtu's-Şüheda/Puvatya Savaşı'nda şehit düşmüştü (Parlak, 2021: 89-92).

Valiler Dönemi Emevilerin ilk şekillenmeye başlayan devlet yönetimi için önemli ipuçları vermektedir. Valiler Dönemi'nde önemli başarılar kaydedilmiş olsa da sık vali değişiminin yaşanması Emevilerde istikrarsızlığa ve iç huzursuzluğa neden olmuştur. Endülüs toplumunu oluşturan unsurlar arasında ilk fetihle yer alan Araplar, sonradan Endülüs'e gelip yerleşen çeşitli Arap kabileleri ve Berberilerin varlığı önem arz etmekteydi. Öte yandan zamanla ortaya çıkan asabiye olgusu, bazı dönemlerde uygulanan olumsuz mevâlî politikası sonucu Araplar ile Berberiler arasındaki mücadeleler, Endülüs'e yerleşen Araplar (Belediyyûn) ile Suriyeli askerler (Şâmiyyûn) arasındaki çekişmeler ve Arap kabileleri arasındaki Yemenî-Kaysî rekabeti gibi unsurların oluşmasına neden olmuştur. Araplar ve Berberiler, Endülüs'e kabileler hâlinde yerleştirildiler. Bu durum bir taraftan kabile yapısının korunmasını sağlarken öte taraftan Endülüs toplumunda sosyal kaynaşmanın gecikmesine ve sık sık asabiye faktörünün ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Suriye'de, Horasan'da ve Kuzey Afrika'da Emevilerin son dönemlerinde daha belirgin olarak ortaya çıkan iç ihtilaflar, Arap kabileleri arasındaki Yemenî-Kaysî çekişmesi Endülüs'e de sıçramıştı. Özellikle Arap-Berberi ve Şâmiyyûn-Belediyyûn mücadelesi valiler döneminin iki önemli iç olayı olarak bilinmektedir. Endülüs'ün fethinden sonra İspanya'ya Kuzey Afrika'dan gönüllü bir Berberi göçü başlamıştı. Nitekim fetih sonrası Endülüs'ün sosyal hayatında Arapların yanı sıra Berberilerin de etkin rol oynadığı bilinmektedir. Berberiler İspanya'da kalıcı olarak kalmayı düşünmemişlerse de en azından ganimetlerden kendilerine düşecek paydan yararlanmayı istemişlerdi. Berberiler, İspanya'ya giden fetih ordusunun ana unsurunu oluşturmalarına rağmen, fetih sonrası ganimet ve toprak dağıtımında bazı sorunlar yaşamışlardı. Fetihler sonrası Kuzey Afrika ve Endülüs'e yerleşen Araplar, İspanya'ya ilk fâtilhler olarak giren Berberilere istisnalar dışında genel olarak devlet yönetiminde gerekli önemi vermemiş, ganimet dağıtımında kendilerine verimli ovaları ayırırken, Berberilere verimli olmayan arazileri vermişlerdi. Bu durum Berberilerin hoşnutsuzluğuna yol açmış, ilerleyen zamanlarda Endülüs'ün iç huzurunu bozan bazı çekişmeler ve isyanların yaşanmasında temel sebeplerden biri olarak gösterilmişti. Emevi halifesi Hişâm bin Abdülmelik döneminde önce Kuzey Afrika'da başlayan Berberi isyanları daha sonra Endülüs'e de sıçramış, 740-743 yılları boyunca devam etmişti (Atçeken, 2018: 45-47).

Endülüs'e karşı Reconquista (yeniden fetih-Endülüs'ü Müslümanlardan geri alma) hareketinin gerçek başlatıcısı sayılan I. Alfonso'nun krallık dönemi (739-757) kendi açısından parlak bir dönem olmuştur. Çünkü onun zamanında Endülüs'ün kuzeybatı sınır bölgesindeki eyaletler Berberilerin ayaklanması (741-742) sebebiyle karmaşaya sürüklendi ve Alfonso bunu değerlendirerek İslâm topraklarına karşı 740 yıllarında saldırılarda bulundu. I. Alfonso krallığının doğu yani Kantabriya kısmının idaresini kardeşi Froila'ya devretti. Kendisi gibi Froila da İslâm topraklarına karşı saldırılarını sürdürdü. Vali Abdurrahman el-Fihri'nin kuzey eyaletlerindeki bir Hristiyan ayaklanmasını bastırmakla uğraşmasını fırsat bilen Alfonso, kuzeydeki Müslüman kalesi Lük'ü (Lugo) işgal etti. 765 tarihinde I. Alfonso ölünce yerine oğlu I. Froila geçti. Endülüs Emevileri Dönemi'nde/Melikler Dönemi'nde (756-1031) karşılıklı savaşlar olmakla birlikte Müslümanlar toprak kaybına izin vermedikleri gibi, eskiden kaybedilen bazı yerleri de geri almayı başardılar. İlk Emevi Emiri I. Abdurrahman'ın, İbn-i Muğis ayaklanmasıyla meşgul olduğu sırada Froila harekete geçerek Lük, Burtugal (Portekiz), Şelemenka, Şekûbiye, Âbile (Avila), Semmûre ve Kaştâle bölgelerini işgal etti. Bu şehirler iki yüz yıl kadar sonra ünlü Hâcib el-Mansûr İbn Ebû Âmir tarafından geri alınacağı kadar Hristiyanların elinde kaldı. Ancak, tehlikenin büyüklüğünü fark eden I. Abdurrahman, krallığa karşı 766 yılında birlikler gönderdi, yapılan çarpışmalarda Hristiyanlar can ve mal kaybı yaşadılar. 767 yılında Müslümanlar, Hristiyanların elindeki Elbe ve Castella Alava beldesini fethedip cizveye bağladılar (Şeyban, 2003: 79-80).

Endülüs Emevi Devleti'nin kurucusu Abdurrahman bin Muaviye idi. Abbasilerin elinden kurtulan Abdurrahman, Emevi Halifesi Hişâm bin Abdülmelik'in (724-743) torunu ve Muaviye bin Hişâm'ın oğluydu. Abdurrahman bin Muaviye 755 yılında Endülüs'e geçmişti. Endülüs'e geçmekteki amacı, burada bulunan Emevi yanlısı Arap, Suriyeli askerler ve diğer unsurları kullanarak Emevi hanedanını yeniden kurmaktı. Kısa sürede Mevalinin, Yemenlilerin ve Berberilerin desteğini sağlayarak Ceziretü'lhadra, İşbiliye (Sevilla) ve İlbira'yı (Elvira) kontrolü altına aldı. 756 yılında Abdurrahman bin Muaviye ve o dönemki Endülüs Valisi Yusuf bin Abdurrahman el-Fihri'nin orduları Musara'da (Alameda) karşı karşıya geldiler. Savaşı kazanan Abdurrahman bin Muaviye, Kurtuba'ya girdikten sonra 15 Mayıs 756 yılında bağımsızlığını ilan ederek Endülüs Emevi Devleti'nin kuruluşunu gerçekleştirdi. Bağımsız Emevi Devleti'nin ilk kurucusu ve emiri I. Abdurrahman, öncelikle iç karışıklıkları ve anlaşmazlıkları gidermeye çalıştı. Kendisine muhalif olanları siyasi ve askeri tedbirlerle itaat altına aldı. I. Abdurrahman, iç meselelerin yanında kuzeydoğudan Endülüs'e girerek Sarakusta'ya (Zaragoza) doğru ilerleyen Franklarla da mücadele etti. I. Abdurrahman 788'de vefat

ettiğinde yerine geçen I. Hişâm'a gücü Abbasiler ve Bizans tarafından da kabul edilen Emevi geleneklerine göre yönetilen bir devlet bıraktı. I. Hişâm (788-796) tahta geçtiğinde fazla bir muhalefetle karşılaşmadı. Bu nedenle de ağırlığını kuzeyde yer alan Hristiyan krallıklara karşı savaşa verdi. I. Hişâm'ın vefatından sonra yerine oğlu I. Hakem (796-822) geçti. I. Hakem iç isyanlar ile mücadele etmek zorunda kaldı. I. Hakem'den sonra tahta geçen oğlu II. Abdurrahman'ın saltanat yılları (822-852) Endülüs Emevi Emirliği'nin en parlak dönemi oldu, ülke uzun süreli bir istikrara kavuştu. II. Abdurrahman'dan sonra tahta geçen oğlu Muhammed'in (852-886) emirliğinin ilk dönemlerinde istikrar devam etse de ondan sonra gelen Münzir (886-888) ve Abdullah (888-912) dönemlerinde isyanlar daha da arttı. Ülke siyasi ve sosyal açıdan parçalandı. Endülüs'ü bu krizden Abdullah'ın yerine tahta geçen torunu III. Abdurrahman (912-961) kurtardı. III. Abdurrahman, merkezi otoriteyi yeniden sağladı. III. Abdurrahman 961 yılında vefat edince yerine oğlu II. Hakem (961-976) geçti. Bu dönemde de iç istikrar ve dış başarılar devam etti. II. Hakem döneminin en önemli özelliği, ilim ve sanat alanındaki gelişmeler oldu (Bal, 2021: 14-16).

Emevi siyasi tarihinde, üzerinde ayrıca durulması gereken isimlerden biri de II. Abdurrahman'dır. II. Abdurrahman'ın izlediği politika ve ülkesini getirdiği nokta o günün dünyası tarafından ilgiyle izlenmekte, başta Bizans İmparatorluğu olmak üzere dönemin önemli güçleri Endülüs ile diplomatik ilişkiler kurmak istemekteydi. Belirtildiğine göre Bizans İmparatoru Theophilos (829-842), Endülüs emiri II. Abdurrahman'a 840 yılında bir elçilik heyeti göndermişti. Bu heyetin gönderilmesinin iki sebebi vardı: birincisi, her iki tarafın Abbasilere olan düşmanlığı, ikincisi ise Rabaz isyanı sonrası Endülüs'ten sürülerek Kuzey Afrika ve diğer bölgelere giden Endülüslülerden bir kısmının 827 yılında Girit'i ele geçirerek burada bir yönetim oluşturmaları ve Bizans topraklarına zarar vermeye başlamalarıydı. İmparatorluk bu ikinci meselenin çözümü hususunda II. Abdurrahman'ın yardımını talep ediyordu. Ancak bu talep II. Abdurrahman tarafından hoş karşılanmadı ve emir elçileri bu durumu İstanbul'a bildirdi (Küçüksipahioğlu, 2018: 67).

II. Hakem'in babası III. Abdurrahman Emeviler için oldukça önemli bir isimdi. Onun zamanında Emevilerde merkezi otorite sağlanmış, kültürel ve sanatsal anlamda gelişmeler hız kazanmıştı. III. Abdurrahman, 929 yılında halifeliğini ilan ettikten yaklaşık yedi yıl sonra devletin yönetim merkezi olarak düşündüğü Medinetüzzehra adlı yeni bir yerleşim yerinin inşaatına başladı. Ardından halkı oraya yerleşmeye teşvik etti. Şehir yaklaşık kırk yıl süren çalışmaların ardından ancak oğlu II. Hakem zamanında tamamlanabildi. Halife bir süre sonra da bazı kurumları buraya taşıyarak devleti Medinetüzzehra'dan idare etmeye başladı. Bu durumu "başkent değişikliği" diye nitelemek mümkündür. Nitekim Makkari de konuyla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir; "*III. Abdurrahman'ın ve oğlu II. Hakem'in taht şehirleri Medinetüzzehra'dır.*" Bu iki halife, yeni şehri başkent olarak kullanmışlardı. Daha sonra çıkan isyanlarda Medinetüzzehra talan edilip, yakılıp yıkılmıştı ve taht şehri yeniden Kurtuba olmuştu (Parlak, 2022: 51-52).

III. Abdurrahman'ın, hükümdarlığının ilk otuz senesinde sınır bölgelerine gerçekleştirdiği seferlerin hepsi Navarra, Leonese ve Kastilya'nın bölgedeki faaliyetlerine bir tepki niteliğindeydi. Öncelikli amacı sınırlarını korumak ve oradaki hâkimiyetini sürdürmektir. Bu süreçte İber Yarımadası'nda kontrol altında tuttuğu bölgeyi genişletmeye çalışmadı. O dönemde Emevi ordusu büyük oranda Endülüs'ün merkez bölgelerinde savaştığı ve sınır beyleri kendi iç çatışmalarıyla boğuştuğu için, Kurtuba'nın özerkliklerini azaltma girişimlerine karşı Hristiyanlarla ittifak kurmaya hazır şehirler bulunduğundan dolayı Hristiyanların genişleme çabaları kısmen başarılı olmuştu. Örneğin, Tuleytula (Toledo) halkının Hristiyanların iç işlerine karışmalarına sıcak baktıkları ve Emevilere karşı elde edilecek her türlü yardıma açık oldukları tarihi kaynaklarda geçmektedir. Müslümanlar için asıl endişe verici olan, X. yüzyıldan itibaren Douro (Duero) Nehrinin sol kıyısında kurulmaya başlayan Hristiyan yerleşimleriydi. İspanyol tarihçilerinin en çok tartıştığı konulardan biri, Douro Vadisinin bomboş ve kurak bir yerden Hristiyanların meskün bölgesi hâline gelmesinin tam olarak ne zamana denk geldiği sorusu olmaktadır. Aslında bu topraklar hiçbir zaman tam anlamıyla nüfus kırımına uğramadı. Bu yerleşim yerleri hakkında çok az tarihi kayıt olmasının sebebi, bu toprakların herhangi bir görünür veya öne çıkan bir kabilenin bir parçası olmayışından kaynaklanmasındır. Douro Vadisinin yeniden iskânı kısmen orada var olan nüfusun kuzey ve güneyden gelen (Mozaraplar) göçmenlerle artmasından ibaretti. Ancak daha geniş bir çerçeveden bakılacak olursa bu değişim, buradaki halkların yeni ortaya çıkan siyasi ve askeri sistemlerinin habercisi olmuştu. 921 yılında Osmâ Seferine katılan Müslüman birlikleri, Clunia bölgesinin etrafında çok bakımlı köylerin ve geniş, verimli arazilerin bulunduğunu aktarmışlardı. 930'da Kastilya bölgesinden birkaç kont arasında belirli bir ittifak sağlanmıştı. Bu süreç yeni bir Hristiyan yönetim biçiminin, yani Kastilya ülkesinin doğuşuyla sonuçlanan bir siyasi dönüşüm olarak görülmüştü. 930'lardan sonra Hristiyanların iç çatışmaları ve Müslümanların büyük orandaki askeri yatırımları sayesinde bölgedeki Hristiyan yayılımı kontrol altına alındı. Bu yolla Hristiyan ordularıyla sınır boylarındaki çatışmalardan kaçınıldı ve farklı yönlerden gelen daha küçük çaplı tehditlere odaklanıldı (Fierro, 2021: 86-87).

III. Abdurrahman zamanında Sebte'nin alınması ayrıca önemlidir. Halife Abdurrahman'ın zamanına kadar hiçbir emir döneminde Kuzey Afrika'da bir toprak parçası Endülüs egemenliğine girmemiş ve stratejik bir merkez olan Sebte (Ceuta), Endülüslerce ele geçirilememiştir. Şehir, savaşla değil sulh yoluyla alındı. Zira şehrin yöneticileri ve halkı, III. Abdurrahman'ın şöhretini, adaletli yönetimini duydukça bundan etkilenmiş, onun yönetiminde olmayı kolaylıkla kabul etmişlerdi. Sahibu'l-Garp Musa bin Ebi'l-Âfiye'nin Endülüs'e itaat etmesinden sonra aynı yıl içinde Emirülmüminin Abdurrahman en-Nâsır, Cebel-i Târik Boğazı'nı geçerek Sebte'yi almıştır (Mart 931). Bu tarihten sonra Sebte'de hutbeler Endülüs halifesi adına okunur olmuştur. Endülüs'ün fethinden beri ilk defa III. Abdurrahman döneminde Kuzey Afrika'da bir şehir Endülüslerce ele geçirilmiş oldu. Bu kilit şehrin Endülüs hâkimiyetine girmesi III. Abdurrahman'ın doğuya ilişkin fetih planlarının bir parçası ve ilk adımı olarak nitelendirilmişti. Çünkü hedef Irak'tı. Zenâte Emiri Muhammed bin Hazar, Halifeye gönderdiği bir mektubunda onun, topraklarını Irak'a kadar genişletmesi ve atalarının oradaki mirası olan hilafeti de ele geçirmesi temennisinde bulunuyordu. Sebte'nin alınmasından sonra Endülüs'teki askeri girişimler devam etti. Halife 2 Ağustos 932'de, Kurtuba'ya başkaldıran Tuleytula'ya (Toledo) tekrar sefer düzenlemek zorunda kaldı ve şehrin itaatini sağladı (Parlak, 2018: 57-58).

III. Abdurrahman (912-961) ve onun ardından gelen oğlu II. Hakem (961-976) zamanında oldukça başarılı bir yönetim sergilenmişti. II. Hakem'in ardından oğlu II. Hişam başa geçmişti. Fakat II. Hişam devletin başına geçtiğinde henüz on bir yaşındaydı. Bu yüzden II. Hişam'ın hâcibi Mansur İbn Ebî Amir devlet yönetiminde etkin bir rol üstlenmişti. İbn Ebî Amir, hâciblik makamına yükselmesiyle birlikte henüz on bir yaşında olan halifenin tecrübesizliğini kullanarak idareyi ele almış ve devleti asıl yöneten kişi olmuştur. Bununla da yetinmeyerek oluşturduğu düzenle yönetimi kendinden sonra oğulları Abdülmelik ve Abdurrahman'ın üstlenmesini sağlamıştı. İbn Ebî Amir ve oğullarının iktidarı ele aldıkları bu dönem kaynaklarda "Amiriler (976-1009)" adıyla anılmıştır. İbn Ebî Amir'in yöneticiliği boyunca her sene iki defa cihada çıktığı ve bu seferlerin sayısının 50'yi aştığı bilinmektedir. Söz konusu savaşların hiçbirinde mağlup olmayan Hâcib, bu savaşlardan biri sonucunda "Mansur" lâkabıyla taltif edilmişti. Mansur İbn Ebî Amir, Kurtuba'yı başkent olmasının yanı sıra dünyada tanınan bir ilim ve kültür şehri hâline getirmek bilinciyle hareket etmiş ve ilim insanlarını teşvik edici faaliyetlerde bulunmuştu. Mansur'un ilmi geleneğe katkısı bakımından dikkat çeken uygulamalarından biri de ilim adamlarını devlet işlerinde görevlendirerek kararlarında onların görüşlerine başvurmayı ihmal etmemiş olmasıydı (İğde ve Bekiryazıcı, 2024: 23-25).

Emevilerin kuruluş döneminde kaydetmiş oldukları başarılar zamanla yerini büyük yenilgilere, iç sorunlar nedeniyle kargaşaya bıraktı ve Emevilerin gücü azalarak toprak kayıpları başladı. Müslümanların arasında birlik ve beraberliğin olmaması zayıflamanın asıl nedeniydi. 1008 yılında baştaki lider Muzaffer'in ölümünün hemen ardından içlerindeki farklı gruplar Hristiyan müttefikler aramaya başladılar ve durum böyle devam etti. Sarakusta ve Toledo'nun Taifa kralları, Hristiyan müttefikler aradılar. XII. yüzyılda İbn Merdeniş, Muvahhidlerin ilerleyişine karşı bağımsızlığını korumak için Hristiyanların desteğine başvurdu ve İbnü'l-Ahmer 1240'larda güç kazanmasını büyük oranda tebaası ve müttefiki olduğu Kastilya kralına borçluydu. Müslümanlar arasındaki bölünmeler Hristiyanların askeri açıdan ilerlemesine neden olmuştu. Bununla birlikte Hristiyan İspanya düşmanlıklarla parçalanmıştı; kardeşler taht için savaşıyor, Kastilya ve Aragon kralları sınır bölgelerinde üstünlük kazanmak için mücadele ediyorlardı. Leon kralları da XII. yüzyılın ikinci yarısında Kastilya ve Portekiz'deki kuzenlerindense Muvahhidlerle ittifak kurmayı tercih ediyordu. Ancak Hristiyanlar arasındaki anlaşmazlıklar aynı yıkıcı etkileri göstermedi. Hristiyanlar, Müslüman prenslerin kendi savaşlarını kazanmalarına izin vermediler. XI. yüzyılda Sarakusta ve Toledo'nun Tayfa kralları, Hristiyan askerleri düşmanlarının topraklarına davet ettiler. VI. Alfonso da Müslüman Toledo'ya sığındı, fakat asla kardeşi Sanço'nun topraklarını yağmalamak için Toledo'nun ordusunu kullanmadı. Kastilya ve Leon krallarının 1157'den sonraki mücadeleleri Müslümanlarla yaptıkları savaşlar kadar sert geçti ama iki taraf da Muvahhidleri kendi topraklarına davet etmedi. 1000'li yıllardan sonra Hristiyanlar bir şehri ele geçirdiğinde o şehri ellerinde tutmayı başardılar. 1102'de Valensiya ve 1157'de Meriye (Almeria) gibi önemli noktaların Hristiyanlar tarafından kaybedilmiş olması bazı istisnalar olmuştur. Öyle ki 1102'de Murabıtlar, Valensiya'yı Hristiyanlardan geri almışlardı. Yine aynı şekilde 1157 yılında Muvahhidler, Meriye'yi geri almayı başarmışlardı. Meriye (Almeria) III. Abdurrahman zamanında kurulmuş önemli bir kale kentti. Bu yönüyle bu kentin yeniden Müslümanlar tarafından alınması önem arz etmekteydi. Meydan savaşlarında başarılı olmalarına rağmen Müslümanlar hiçbir zaman Tuleytula'yı (Toledo) etkili bir kuşatma altına alamadılar. Bunda Tuleytula'da (Toledo) hâkim olan Müvelledlerin (İspanyol asıllı Müslümanlar) varlığı da etken bir sebep olarak gösterilmektedir. Çünkü onlar sıklıkla isyan ediyor ve anlaşmaya pek yanaşmıyorlardı. (Toledo'nun arazi yapısı engebeli olduğundan ve ayrıca Toledo'yu çepeçevre saran Tajo Nehrinin varlığından dolayı Toledo savunma açısından güçlü bir kent özelliği göstermekteydi. Bu yüzden de burada çıkan isyanlar kolaylıkla bastırılmıyor, güçlü bir hâkimiyet kurulamıyordu. Sırma, 2020: 90). 1147'de Lizbon, 1177'de Cuenca düşürüldükten sonra Müslüman ordular bu bölgeleri bir daha hiç tehdit etmedi. Vebze gibi ufak bir

şehri kuşatan Muvahhidlerin karşılaştığı sonuç da tam bir başarısızlıktı. Özellikle son dönemlerinde Endülüslü Müslümanlar, güçlendirilmiş ve iyi korunan şehirleri almakta epey zorluk yaşamışlardı. Endülüs'te savaş konusunda eğitimsiz ve donanımsız büyük bir sivil nüfus vardı. Kendilerini savunmak için işlerinin ehli askerlere ihtiyaç duymaktaydılar. Hilafet çöktükten sonra (Endülüs'te halifelik dönemi, III. Abdurrahman'ın 929 yılında Endülüs'ü üçüncü hilafet merkezi -Bağdat'ta Abbasi Hilafeti, Kuzey Afrika'da Şii Fatimî Hilafeti ve Kurtuba'da Endülüs Emevi Hilafeti- ilan etmesiyle başlamış, III. Hişâm'ın Endülüs'ü ve hilafeti 1031 yılında terk etmesiyle sona ermiştir. Gümüş, 2023: 3) ve Murâbitlar'la Muvahhidler gibi profesyonel askerler de ülkeyi terk ettikten sonra halk başarılı bir direniş gösteremedi. Askeri gücün bir profesyonel asker sınıfına verilmesiyle birlikte siyasi güç de hükümdarların ellerine verildi. Emeviler zamanında March lordlarının özerklikleri vardı ve kendi başlarına savunma ya da hücum savaşları başlatabiliyorlardı. Murâbitlar ve Muvahhidler dönemindeyse yerel anlamda böyle girişimlerde bulunulması neredeyse imkânsızdı. Bu durum uzun süre boyunca halifelerin ülkeye gelmemesiyle hem savunma hem hücum savaşlarının durduğu merkezi Muvahhidler döneminde daha belirgin hâle gelmişti (Kennedy, 2019: 321-323).

1392 yılında II. Yusuf'un tahta geçmesi ile Benî Ahmer'in çöküş dönemi başlamış, bu süreç yüz yıl devam etmiş ve 1492'de devletin yıkılışıyla sona ermiştir. II. Yusuf'tan sonra oğlu VII. Muhammed, ondan sonra da diğer oğlu III. Yusuf tahta geçti (1408). Onun zamanında Cebel-i Târik halkı isyan ederek Merinî sultanı Ebû Saîd'i, Cebel-i Târik'ı işgale davet ettiler. Bunun üzerine sultan destek kuvvet göndererek ayaklanmayı bastırdı. İsyancı lider Abdullah tutuklandı. Granada'da (Gırnata) yaşanan darbeler ve isyanlar sırasında Hristiyanlarla da mücadele devam etmekte, bazı yerleşim yerleri Müslümanların elinden çıkmaktaydı. Dolayısıyla zaman zaman onlarla müzakereler devam ediyor ve anlaşmalar imzalanıyordu. III. Yusuf'un ardından Granada'da birbiri ardına zayıf ve yetersiz sultanlar tahta oturmuştu. Onun vefatıyla 1417'de yerine oğlu VIII. Muhammed geçmişti. Bu tarihten itibaren 1482'ye kadar birbirini takip eden darbeler ve isyanlar zinciri yaşandı. Özellikle 1417'den itibaren artık isyanlar ve ihtilâller bir arada yaşanır olmuştu. Bazen bir sultan iki-üç defa tahttan indirildiği hâlde yine tahta oturabilmiş, kargaşa ve isyanlar birbirini kovalamıştı. XV. yüzyılın başlarından itibaren İber Yarımadası'ndaki Hristiyan krallıklar Benî Ahmer'e karşı düşük yoğunluklu, temkinli bir savaş yürütüyorlar ve bu devleti yıkmak için pek de aceleci davranmıyorlardı. Muhtemelen onların Granada'dan aldıkları yüklü miktardaki verginin böyle davranmalarında payı vardı. Yani Granada'ya saldırılmaması karşılığında Benî Ahmer'in ödeyeceği para, Hristiyanlar için önemliydi. Zira daha sonraki dönemlerde krallıklar, Granada'ya karşı yürüttükleri mücadelede maddi sorunlar yaşamaya ve finansal destek aramaya başlamışlardı. Bu sıralarda dikkat çeken bir diğer konu da Hristiyan krallıkların yaşadıkları iç çalkantılar olmuştu. Benzer sorunlar, isyanlar ve darbeler Benî Ahmer'de de yaşanmaktaydı (Parlak, 2021: 152-153).

1490'lara gelindiğinde Endülüs'teki Müslüman hâkimiyeti artık daha da zayıflamış, toprak kayıpları giderek artmıştı. 25 Kasım 1491'de Kral Fernando ile Emir Ebu Abdullah arasında teslim anlaşması imzalandı ve ateşkes için bir süre tanındı; bu süre sonunda dışarıdan hiçbir destek gelmemiş ise Granada, Katolik krala teslim edilecekti. Beklenen desteğin gelmemesi üzerine Kral Fernando, 1492'nin başında çaresiz kalan Emir Ebu Abdullah'la yapılan yazılı anlaşmayı gerekçe göstererek Granada'yı işgal etti. İşgalcilerin ilk yaptıkları ise Granada'nın teslimi için yapılan yazılı anlaşmayı çiğnemek oldu. Yahudiler toplu hâlde İberya'dan çıkarılacaktı, yoksa öldürüleceklerdi. Fakat hiçbir Avrupa devleti Yahudileri göçmen olarak memleketlerine istemiyordu. Kemal Reis, Yahudileri gemileriyle Osmanlı coğrafyasına taşıdı. Binlerce Yahudi; İzmir, Selanik ve İstanbul'a getirilip yerleştirildi. İspanya'da ise Müslümanların sosyal konumlarına ve dini hayatlarına ağır müdahale dönemi başlamıştı. Camiler yıkılmakta veya kilise ya da katedrale dönüştürülmekteydi. Kral Fernando, Müslüman halkın ülke ekonomisi için vazgeçilmez yerini biliyordu, ancak Vatikan Müslümanlara müdahalede ısrarcıydı. Başka memleketlere gitmek isteyenler gidecek, kalanlar ise mutlaka Katolik olacaktı. Kütüphanelerde, camilerden ve evlerden bütün Arapça yazılmış tarihten edebiyata, teknik, tıp, felsefe kitapları toplandı. Granada'nın en geniş meydanına yığıldı ve ateşe verildi. Alevler ve yükselen duman günlerce uzaklardan görüldü. Havayı kâğıt ve mürekkep kokusu kapladı. Müslüman halk üzüntüden sokağa çıkamadı. Paha biçilmez el yazması eserlerin yırtılan yaldızlı sayfaları sokaklarda uçuşuyordu. Kütüphaneler kundaklanmıştı. Vatikan'ın öncülüğünde zorla Hristiyanlaştırma süreci başlatılmıştı. Granada Müslümanları her şeyi göze alıp isyan ettiler. Müslümanların iki defa başlattığı sert direnişleri, ordu kuvvetleri tarafından kanlı şekilde bastırılmıştı. Mutlaka dışardan gelecek yardıma ihtiyaçları vardı. Granada halkının yaşlı bilgeleri tekrar bir umutla Osmanlı Padişahına bir elçi ve yazdıkları uzun bir Feryadname'yi gönderdiler. 1492'de Osmanlı tahtında II. Bayezid vardı. III. Murat dönemi (1574-1595) ise Osmanlı-Endülüs ilişkilerinin yoğunluk kazanmasıyla öne çıkmıştır. Endülüs Müslümanlarının yardım talebi üzerine Osmanlı denizcileri vasıtasıyla Moriskolar güçlenmeye başladı. Bu samimi ilişkiler Katolik krallarını tedirgin etti ve hemen bir dizi ve çok sert tedbirler alındı. Kılıç Ali, isyancılara yüzlerce asker, mühimmat ve silah gönderdi. Gırnata isyanının reisi Muhammed Ümeyye'nin yardımına koşan en az beş yüz Osmanlı kurmayı vardı. Cezayir Beylerbeyi de büyük

çapta yardımlar gönderiyordu. I. Ahmet döneminde (1603-1622) gemilerle Osmanlı topraklarına getirilenler Bursa, Adana, Selanik ve İstanbul'un değişik semtlerine yerleştirilmişlerdi (Sılay, 2014: 128-136).

1492-1614 yılları arasında İspanya'dan kurtarılan Müslümanlar, Aşkenaz (Doğu Avrupa'da yaşayan Musevileri tanımlamak için kullanılan isimdir. Aşkenaz, Ortaçağ İbranicesinde bugünkü Almanya topraklarını tanımlayan sözcüktür. Ortaçağ Avrupası'nda bu bölgede yaşayan Museviler Aşkenaz adıyla anılmaya başlanmıştır) ile Sefarad Yahudileri (İbrani dilinde Sefarad, İspanya demektir. İspanya dışında Portekiz, İtalya, Kuzey Afrika, Türkiye, Ege Adaları ve Balkan Musevilerinin de büyük bölümü bu adla anılır. 1492'de İspanya'dan kovulan Museviler, İspanya kökenli oldukları için kendilerine Sefarad demektedirler) ve Romanoitler (Roma İmparatorluğu altında olan tüm Yunanlıları belirten isim) Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilmişlerdi. 40.000'in üzerindeki Aşkenaz ile Sefarad Yahudileri ve Romanoitler genellikle İstanbul özellikle Galata ve Selanik'e, Müslümanlar ise İstanbul başta olmak üzere Bursa, Adana, Uzeyir, Sis (Kozan), Tarsus, Kars'ı Zülkadriye (Zülkadirli, Maraş'ta) ve Trablus'u Şam sancaklarına yerleştirilmişlerdi. Bir kısmı ise İstanbul'dan Lübnan ve Şam'a göç etmişlerdi (Şimşek, 2015: 15).

İspanya'da Endülüs Kültür ve Medeniyeti

Endülüs, 711 yılından itibaren Müslümanların ve gayrimüslim tebaanın çeşitli sahalardaki faaliyetleriyle yüksek ve parlak bir medeniyetin doğuşuna tanıklık ederken Batı, dine aykırı kabul edildiği için aklı faaliyetlerin yasaklandığı “karanlık çağ” denilen bir dönemi yaşamaktaydı ve Müslümanların yaşadıkları olumlu gelişmelerin pek farkında değillerdi. XI. yüzyılda gerek Doğu'ya gerekse Endülüs üzerine başlatılan Haçlı Seferleri yoluyla Hristiyanlar, İslâm medeniyetini yakından tanıma fırsatı bulmuşlardı. Avrupalıların bundan sonra zihnini meşgul eden en önemli konu, Müslümanların nasıl böyle yüksek bir medeniyeti gerçekleştirdikleri meselesi olmuştur ve bunu anlayabilmek, İslâm medeniyetini yakından tanıyabilmek için Arapça eserleri kendi dillerine tercüme etmeye başlamışlardı. Arapça yazılmış ilmi ve felsefi eserlerin Latinceye tercüme faaliyetinin yoğunlaştığı merkezlerden biri Sicilya, diğeri de İspanya olmuştur. Özellikle İslâm kültürünün gelişmesine önemli katkılar sağlayan Endülüs, her ne kadar XI. yüzyıldan itibaren siyasi bakımdan bir sarsıntı dönemine girmişse de “*reconquista*” hareketi çerçevesinde bu ülke topraklarını tekrar ele geçirmeye başlayan Hristiyan idareciler, Endülüs medeniyetine duydukları hayranlık sebebiyle Arapça öğrenimini ve Arapça eserlerin Latinceye tercümesini teşvik etmişlerdi. Edebiyat alanında Avrupa'da fabl türünün ortaya çıkışı, kesinlikle Hint-İran menşesine dayanan İslâmi eserlerin tesiriyle olmuştur ve meşhur La Fontaine, Kelile ve Dimne'den geniş çapta istifade ettiğini bizzat kendisi söylemişti. Kültür hayatının dışında tarım ve mimari alanlarında da Endülüs, Avrupa'yı önemli ölçüde etkilemişti. Pirinç, şeker kamışı ve pamuğu İspanya'ya ve dolayısıyla diğer Avrupa ülkelerine ilk tanıtanlar Endülüs Müslümanları olmuştur. Pamuğun kömürle birlikte Avrupa'da gerçekleşen sanayi devriminin çok önemli iki unsurunu oluşturduğu, şekerin ise Avrupalıların mutfak kültüründe önemli değişikliklere sebep olduğu bilinmektedir. Suyun buharlaşarak azalmasını önlemek için yer altından kanallarla naklini İspanya'da ilk defa Müslümanlar uyguladı ve bu teknik daha sonra Güney Amerika'ya da götürüldü. Müslümanlar Avrupa'ya pratik hayatta bazı yenilikler de katmışlardı. Mesela İspanya'da tarım alanında, bilimsel sulama sistemi ile birlikte turuncgiller, pamuk, şeker kamışı ve pirinç gibi mahsulleri tanıttılar. Tekstil, seramikçilik, kâğıt yapımı, ipekçilik ve şekerin işlenmesi gibi pek çok endüstri kollarını geliştirdiler. Tarım ve zanaat kollarında kullanılan pek çok Arapça kelime Arap etkisinin kuvvetini bu anlamda açıkça ortaya koymaktadır (Abdullah, 2014: 120-123). Zooloji ve botanik, çok erken tarihlerden itibaren ilgi duyulan, üzerinde çalışmalar yapılan ve eserler kaleme alınan iki alan olmuştur. Özellikle ana vatana olan hasretin de etkisiyle daha I. Abdurrahman zamanında, Doğu'dan başta hurma olmak üzere birçok bitki türü getirtilerek, Kurtuba'da inşa edilen Rûsafe kasrının bahçesine dikilmiş ve yetiştirilmişti. II. ve III. Abdurrahman'ın da bitki ve hayvan örnekleri toplamaları için, Doğu'nun muhtelif bölgelerine araştırmacılar gönderdikleri bilinmektedir (Özdemir, 2012: 250-251).

İspanya'da İslâm fethinin ardından, nüfusu 6 milyona varan yerli halk sonradan İspanyolca, Portekizce, Fransızca, İtalyanca ve Romence'yi meydana getirecek olan halk Latincesini (vulgar Latin), Berberiler ve çok küçük bir azınlık durumunda olan Araplar da kendi dillerini konuşuyorlardı. Ancak gerek doğudan gelen yeni göçler, gerekse yerli kadınlarla yapılan evlilikler sebebiyle Arapça konuşanların sayısında zamanla büyük bir artış meydana geldi. Müvelledler (İspanyol asıllı Müslümanlar) Arapçadan başka ana dilleri olan Latinceyi de öğreniyor ve günlük hayatlarında her iki dili birlikte kullanıyorlardı. Resmi dilin Arapça olması ve eğitimin bu dille yapılması sebebiyle Berberilerle Müvelledlerin öncelikle Arapçayı öğrenmeleri gerekiyordu. Böylece Arapça IX. yüzyılın ortalarından itibaren Müslüman halkın tamamının, hatta gayrimüslimlerin ortak konuşma ve yazı dili hâline gelmişti. Arapçanın bu hızlı yayılışı ve Latinceyi ikinci plana itmesi sebebiyledir ki Kurtuba Piskoposu Alvaro, Hristiyan gençlerin ana dilleri olan Latince ile düzgün bir mektup yazmayı dahi beceremezken, Arapça şiirleri ve felsefi eserleri rahatça okuyup anlayabildiklerinden yakındır. Arapçanın yayılışına paralel olarak bu dille ilgili çalışmalar da önemli gelişmeler kaydetmişti. Bu hususta önce

Doğu'daki kitaplardan faydalanıldı. Cudi, Gazi bin Kays, Abdülmelik bin Habib, Kasım bin Sabit ve Kasım bin Asbag telif ettikleri eserlerde hem metot hem de muhteva bakımından Doğu'da yazılan gramer kitaplarını örnek almışlardır (Seymen, 2017: 69-70).

Avrupa, Endülüs biliminden ve ilminden etkilenmişti. Bunun yanı sıra edebi metinlerinde de Endülüs'ün etkisinde kaldıkları bilinmektedir. “*Binbir Gece Masalları*”nın Müslümanlar döneminde Endülüs'te yaygın olması buna kanıt olarak gösterilmektedir. Moriskolar, yazı dilleri olan Alhamiyades (el-Acemi) dilinde Binbir Gece Masallarının bazı hikâyelerini kaydetmişlerdi. *Altın Konak* ve *Laton Kenti* öyküsü bunlara örnektir. Bugün bile İspanyolcada *Şehrazad* türü bir kısım öyküler görülebilmektedir (Haksal, 2022: 7).

İslâm dünyası, namaz ve oruç vakitlerinin ve kıblenin tespiti için matematik ve astronomi ile daima ilgili olmuşlardır. Diğer bilim dallarında olduğu gibi bu konularda da kendilerinden öncekilerin çalışmalarından yararlandılar. Ancak Müslümanlar İspanya'yı fethettiklerinde hiçbir bilim dalında faydalanacakları bir ortam ya da birikim bulamadılar. Bu yüzden Müslümanlar diğer alanlarda olduğu gibi Astronomi ve Matematik konularında da Doğu İslâm dünyasının tecrübelerinden faydalandılar. Onlar yaptıkları çalışmalarla Endülüs'te astronomi ve matematiği daha da geliştirdiler. Endülüs'ün fethinden yüz yıl sonra doğmuş olan Abbas bin Firnas (ö. 888) daha X. yüzyılın ortalarında taşlardan cam yapımını keşfetmiş, kendi evinde gök cisimlerini, yıldızları, bulut ve şimşekleri izlediği bir tür laboratuvar kurmuştu. Hepsinden önemlisi o, dünya tarihinde insanın uçuşu konusunda bilimsel girişimde bulunan ilk kişi olmuştu. Kuşları gözlemleyerek yaptığı kanat mekanizmasıyla uçmuş ancak inişi sağlayan kuyruk mekanizması olmadığı için çok sert bir şekilde yere iniş yapmış ve ölümden dönmüştü. Endülüs'te astronomiyle birlikte matematik çalışmaları da büyük bir disiplin içinde yürütülmüştü. Kaynaklarda bu konularda verilen eğitimlerin öneminden sıklıkla bahsedildiği görülür. Endülüs'te yürütülen bu çalışmaların sonucunda özellikle X. yüzyıldan itibaren şöhretleri ülke sınırlarını aşan, eserleriyle astronomi ve matematiğe önemli katkılar sunan çok sayıda bilgin yetişmişti. Mecrîfî (ö. 1007), Ceyyanî (ö. 1093), Zerkâlî (ö. 1100), Bitrûcî (XII. yüzyıl) ve Câbir bin Eflah (ö. 1140'lar) bunlardan bazılarıdır (Parlak, 2023: 198-199).

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso el-Sabio, Dante ve Bacon, Müslüman düşünürlerin tesiri altında kalan ve bunu itiraf eden Avrupalı düşünürlerden bazılarıdır. Hastalıkların insanın içine giren şeytandan kaynaklandığını, bundan kurtulmak için rahibin dua ederek onu kovması gerektiği şeklindeki anlayış, tıp alanında yapılan tercüme sayesinde yerini modern anlamdaki tedavi usullerine bıraktı. XI. yüzyılda Toledo'da kurulan Zerkali'nin (Endülüs'te yetişen meşhur astronomi âlimlerindendir) rasathanesi Avrupa'da gelişmekte olan astronomiye önemli katkılar sağlamıştır. O dönemdeki Avrupalının, Uzakdoğu ve Ortadoğu hakkındaki bilgisi de Müslüman coğrafyacıların kaleme aldığı eserlerin Latinceye tercümelerine dayanmaktaydı. Tüm bunların yanı sıra Endülüs'te bestelenen şarkılar İspanya'da da kabul görmekteydi. Aragon, Kastilya ve Leon krallarının saraylarında Müslüman müzisyenler bulunmaktaydı. Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun, Las Cantigas de Santa Maria adlı eserindeki bestelerin Endülüs müziğine dayandığı ispatlanmıştır. Endülüs müziğinin izlerini bugünkü İspanya müziğinde de görmek mümkündür (Emin, 2024: 98-99).

Endülüs tarihinde Reconquista hareketi de oldukça önemli olmuştur. Özellikle 711 yılında Endülüs'te Müslüman varlığının oluşması ve yavaş yavaş yerleşmeye başlamasıyla 722 yılıyla birlikte Reconquista hareketi öne çıkmış ve İber Yarımadası'nda güçlenmeye başlayan Müslüman varlığını yok etmek üzere Hristiyan güçlerce kullanılmıştır. Bu süreç boyunca Hristiyanlar devamlı şekilde Müslümanlarla mücadele hâlinde olmuş, İspanya'daki Müslümanlar tarafından ele geçirilen toprakların yeniden Hristiyanların hâkimiyetine girmesi adına çalışmalar yürütmüşlerdir.

Hristiyan İspanya'yı güçlü kılan faktör, Müslümanlar karşısında varoluş mücadelesi verme gerekliliği olmuştu. İspanya asıl ruhunu Reconquista'da (yeniden fetih-Endülüs'ü Müslümanlardan geri alma) bulmuştu. Genellikle kabul edilen bir görüşe göre, Vizigotlar dönemi Katolik İspanyasıyla Isabella ve Ferdinand dönemi İspanyası arasında temel bir devamlılık hâkimdi. Bu görüşle ilgili zorluk ise, Reconquista'nın başladığı merkez olan Asturias Krallığı'nın herhangi bir biçimde Vizigot İspanyasının bir parçası olmadığı, aksine onun sınırlarında başkaldıran bir güç olduğu gerçeğidir. Americo Castro'nun *The Structure of Spanish History* adlı eserinde ileri sürdüğü görüş gerçeğe daha yakındır. Yazar görüşünü şöyle özetlemektedir; “*Hristiyan İspanya, İslâm dünyasıyla etkileşiminin kendisini mecbur bıraktığı unsurları bünyesine katarak ve onlarla aşılanarak oluştu, vücuda geldi.*” Reconquista ateşi, kuşkusuz önce Asturias'ta, daha sonra ise diğer küçük kuzey krallıklarında tutuştu. Bununla birlikte başlangıçta sırf bağımsızlık için duyulan şiddetli bir istek gibi bir fetih ümidi değildi. Aynı şekilde, bilinçli olarak Hristiyanlığı yayma ve onu İslâm karşısında savunma isteğinden de kaynaklanmıyordu. Zamanla farklı boyut ve anlam kazanan ve hırs içeren bu kavram, Müslümanları temelli İspanya'dan atma isteği ve ihtirasına doğru şekillenmişti (Watt ve Cachia, 2011: 177).

Hristiyan İspanya, hemen yanı başında büyüyüp gelişen Endülüslerin kültüründen elbette etkilenmişti. Endülüsler sadece Hristiyan İspanya'yı değil, bir anlamda Avrupa'yı da etkilemişti. Avrupa, İslâm medeniyetini yakından tanıyabilmek için Arapça eserleri kendi dillerine tercüme etmeye başlamıştı. Arapça yazılmış ilmi ve felsefi eserlerin Latinceye tercüme faaliyetlerinin yoğunlaştığı merkezler Sicilya ve İspanya olarak öne çıkmıştı. Bu yönüyle İspanya'daki Endülüs varlığı ilerleyen süreçlerde Avrupa'nın da ilgisini çekmiş, burada ortaya çıkan kültür ve medeniyet ortamı diğer medeniyetler için de örnek teşkil eder hâle gelmişti.

Emevi meliklerinden III. Abdurrahman devrinde, aydın kişilerden her zatın evi bir danışma meclisi şeklindeydi. Bu nedenle her ilmin kendine özel *Academia*'sı vardı. *Academia*'nın ilgilileri oraya devam ederek bildiklerini sunup münazara yaparlardı. Bu meclislere girmek şerefine elde etmek için liyakatin dışında sülale, kabile, rütbe ve memuriyet gibi bilinen imtiyazların asla bir yardımı olmadığından, herkes *Academia*'ya girmek için ilmi liyakat kazanmaya çaba sarf ederdi. Hatta melik II. Hakem şehzade ve saltanat veliahdı iken bu şerefi ve ayrıcalığı usulüyle kazandıktan sonra kendi dairesinde *Academia* tarzında bilginleri toplamıştı. Hâcib Ahmet bin Sa'd, hâciblik rütbesinde bulunduğu hâlde evini danışma meclisine dönüştürmüştü. İspanyol tarihçilerden Jan Kond'un belirttiğine göre; Muhammed Ebu Ömer adında âlimin eseri olmak üzere Şâtibe şehrinde yalnız tarih ilmine özel bir *Academia* ve Kurtuba'da da El-Kasım bin Rebi yardımıyla ve Horasan ulemasından bir ilim encümeni vardı. Tarihçi Jan Kond; Gırnata meliklerinden biri bir gazadan zafer kazanarak döndüğünde, saltanatı altında bulunan ulema, tebrik maksadıyla galibiyet olayını melikin zekâsına ve iyi tedbirlerine yorarak övgüde bulunurlar. Melik bu duruma çok sinirlenir ve “*Bu kadar medh ve senânın sebebi nedir? Sizi gören önceleri Kurtuba ve İşbiliye akademileri başkanlığı için seçilen âlimler sultanı gibi bir zat bulmuşsunuz zanneder.*” der. Bu cevaptan da görüldüğü üzere, önceden bahsedilen İlmiye meclisinde bir kişinin başkan seçilmiş olduğu ve unvanına “âlimler sultanı” denildiği anlaşılır (Ziya Paşa, 2012: 647).

Endülüs'te ilim ve düşünce hayatı büyük ölçüde Doğu İslâm dünyasından getirilen kaynaklar ve Mağrip'ten Endülüs'e göç eden unsurlar etrafında şekillenmişti. Bu kaynaklar içerisinde felsefe ve felsefeye dair ilimlere ait olanlar diğer ilimlere göre daha geç bir zamanda Endülüs'e ulaşmış olsa da bu durum bölgede güçlü bir felsefi birikimin ortaya çıkmasına engel olmamıştı. Endülüs'te sık aralıklarla kendini gösteren siyasi karışıklıklar, akli ilimlere karşı sert tutumlarıyla öne çıkan bazı Maliki fakihler ve siyasiler arasında görülen çıkar ilişkileri; felsefe, kelâm ve tasavvufun olumsuz yönde etki almasına neden olmuştu. Bunun yanı sıra ilme ve felsefeye düşkünlükleriyle ve verdikleri destekle ön plana çıkan Endülüslü idareciler sayesinde Endülüs'te felsefe ve düşüncenin ortaya çıkışı, gelişimi, filozof ve düşünürlerle karşı takınılan olumlu tavır ve davranışlar, Endülüs'te felsefenin gelişimine olumlu katkılar sağlamıştı (Bozkurt, 2022: 71).

Kurtuba'nın (Cordoba) merkez çekirdeğini oluşturduğu Endülüs topraklarındaki diğer kentler gibi Granada da, Kurtuba Emirliği'ne bağlı bir özerk bölge olarak yönetiliyordu ve bu yönetimin başına Abdurrahman el-Saybani getirilmişti. İlk Müslüman topluluklar buraya geldiklerinde karşılarında Iliberis olarak bilinen bir bölgeyle karşılaşmışlardı. Elibyrge adlı eski bir Kelt-İber yerleşim yerinin Romalılarca söylendiği biçimi Iliberis'ti. Araplar da onu “*İlbira*” olarak kendi dillerine uyarlamışlardı. Dolayısıyla Granada'nın bilinen ilk yerleşim yeri, eski Roma-Vizigot kenti İlbira'dır ve adını bugün *Elvira* olarak kentteki caddelerden birine vermiştir. Ama Müslümanlar geldiklerinde bilinen bir yer daha vardı. El Hamra'nın yükseldiği Kızıl Tepe'nin güney yamacında bir Yahudi yerleşimi olan bu yerin adı Garnatha'ydı. İbranice “tepelik yer” anlamına gelen bu isim, daha sonra Araplarca “*Karnettah al Yahud*” olarak benimsenecekti. Granada adı, Hristiyanlarca Garnatha'dan türetildi ve *Granada* Kastilya dilinde “nar” anlamına geldiğinden nar aynı zamanda kentin sembolü oldu. Müslüman halk İlbira'ya geldiğinde hemen kent içine yerleşmedi. Önce sınırdaki bir kale kurmaları ve onun sur duvarları içine yerleşmeleri gerekiyordu. Bu tür serhat kalelerine *ribat* denilmekteydi ve kalelerle birlikte inşa edilen bir mescit, bir hamam ve bir medreseden oluşmaktaydı. Sınırdaki bu yerleşim yerleri büyüdükçe ve sınırın öte yakası da Müslümanlaşıp bu yerleşim yerlerini besledikçe, yeni bir alan ortaya çıkıyor ve aradaki sınır zamanla doğal olarak erimiş oluyordu (Özünlü, 2008: 192-193).

Arapların *Ġarnata/Aġarnata*, İspanyolların *Granada* dedikleri bu şehir, Endülüs'ün en güzel şehirlerindendir. Endülüslü tarihçi el-Makkari, tarihçi eş-Şekendi'den şöyle nakleder; “*Gırnata, Endülüs Ülkesinin Dimeşk'idir.*” Burada Dimeşk olarak geçen yer, Suriye'nin başkenti Şam'dır. Granada denilince şüphesiz akla gelen ilk yer El Hamra Sarayı olmaktadır. İnşasında kullanılan malzemenin kırmızılığından dolayı “*el-Hamra*” yani kırmızı diye adlandırılan bu saray, Endülüs Müslüman mimarisinin şaheserlerinden sayılmaktadır. Adı saray olmasına rağmen onu küçük bir şehir-saray diye adlandırmak da mümkündür. Çünkü zamanında buradan idare edilmiş olan Benî Ahmer devletinin hemen bütün idari kompleksleri sarayın geniş arsasına yayılmış; kabul salonlarından, sultanın özel odalarına, saray erkânının namazını kıldığı camilere; o zamanların taşıt vasıtaları olan atların tavlalarından, gül bahçelerine uzanan hipodromlara kadar önemli bir alana yapı kompleksi yayılmaktaydı (Sırma, 2015: 148-150). Özellikle Nasriler döneminde birçok bölümleri yapılmış

olan El Hamra Sarayında suyun varlığı oldukça önemliydi. Konumu açısından olası saldırıları önceden görebilmek, mevcut coğrafya ve manzaraya hâkim olabilmek için tepede konumlandırılan saray yapısının yaşamsal faaliyetlerine devam edebilmesi için temel ihtiyacı su olmuştur. Çünkü mevcut konumunda ya da yakınında bir su kaynağı bulunmamaktaydı. Darro nehrinin küçük bir kolu Granada'ya kadar uzanmaktadır fakat nehir aşağı doğru aktığından Sabika tepesinin üzerinde olan El Hamra Sarayına ulaştırmak için mühendisler epey bir çaba göstermişlerdi. Mühendisler nehir yatağını yükselterek suyun kendi enerjisi ile akmasını sağlayan bir su basıncı yaratan baraj inşa etmişlerdi. Yapılan barajın iki kapağı vardı. Biri nehre doğru barajın ters yönünde akmaktaydı, diğeri de suyun tahliye edildiği rezervuara doğru gitmekteydi. Çözüm olarak rezervuardan saraya kadar 6 km su kanalı inşa edilmiş ve Generalife dağından El Hamra Sarayına suyu taşımak için kemerler yapılmıştı. Su, "*Acequia Real*" adındaki kanal sistemi ile saraya dağıtılmaktaydı. Fazla su olduğunda Acequia Real kemerinden ayrı bir kanalla nehre geri dönmekteydi. Suyun azlığını önlemek için Generalife'de su rezervuarları yapılmıştı. Su tortulanmasın diye kanala sığ havuzlar inşa edilmişti (Erten Bilgiç ve Abdelhamid Hosny, 2019: 68). El Hamra sarayının süslemelerinde tercih edilen en önemli unsur yazı olup, özellikle alçı oyma tekniği ile duvarlara, kapılara, tavanlara nakşedilmiş yazılarda Kur'an-ı Kerim'den bazı ayetler, dini ibareler ile İbnü'l-Ceyyâb (ö. 1349), Lisânüddin İbnü'l-Hatib (ö. 1374-75) ve İbn Zümrek'in (ö. 1395) şiir ve kasidelerinden bölümler yer almaktadır. Sarayda en çok tekrar edilen ifade ve El Hamra ile özdeşleşmiş olan "*ve lâ ġalibe illallah*"tır. Sarayın genelde iç cephelerinde görülen şiirler, salonların iç cephelerinde kuşak yazısı şeklinde, kubbe kasnaklarında ve bazen de tüm cepheyi kaplayacak şekilde yer almaktadır. Sarayın en önemli avlusu sayılan Aslanlı Avlu'ya adını veren ve avlunun ortasında yer alan on iki aslanın taşıdığı çanağın çevresine de İbn Zümrek'ten bir şiir yazılmıştır (Ocak Ahmed, 2023: 202-203).

Kurtuba'nın nüfusu 100.000'in üzerine çıkınca büyük caminin genişletilmesi gerekmişti. II. Hakem, ibadet yerinin boyutunu iki katına çıkarttı ve Bizanslı zanaatkarların mozaikleri ile Afrika ve Hindistan'dan getirilmiş olan nadir ahşapları içeren dekoratif unsurların eklenmesini sağladı. Cami ve kale kompleksleri, Kurtuba'nın büyük çarşısıyla birlikte şehrin kalbini oluşturuyordu. Şehrin bu merkezi yedi sağlam demir kapıyla donatılmış ve kabaca dairesel olan bir duvarla çevrilmişti. Kapıların her biri kalıntılardan çıkarılmış klasik dönem heykelleriyle süslenmişti ve bu kapılar İslâm irfanındaki Cennet'in yedi kapısını simgelemekteydi. Diğer altyapı projeleri arasında şehre olan su tedarikini geliştirmek üzere tasarlanmış büyük bir su kemeri de vardı. Kurtuba genişledikçe tesisleri de arttı; halka açık fırınlar, hamamlar, okullar, hastaneler, camiler ve hanlar bunlardan bazılarıydı. Yapımları seçkinler tarafından desteklenen bu yapılar, birer yatırım olarak kuruldu ya da vakıf olarak işletildiler. Seçkinler halifeye imrenerek kendi galerilerini, kütüphanelerini ve akademilerini kurarken, şehrin Yahudi ve Hristiyan sakinleri daha ihtiyatlı bir şekilde sinagoglar ve kiliseler inşa etmeye devam ettiler (Catlos, 2024: 162).

Kurtuba Ulu Cami, Endülüs mimarisinin günümüze ulaşabilen en önemli eserlerinden biridir. Dünyanın en büyük ve en eski camilerinden biri olan Kurtuba Ulu Cami'nin yapımına 786 yılında Vâdiu'l-Kebir Nehri (Guadalquivir Nehri) kenarında I. Abdurrahman zamanında başlanılmış, II. Abdurrahman, III. Abdurrahman, II. Hakem dönemlerinde genişletilmiş ve son olarak Hâcîp el-Mansur döneminde yapılan ilaveler, çeşitli ekler ve değişikliklerle orijinal hâlden uzaklaşmış ve bugünkü büyük mimari kompleks ortaya çıkmıştır. Oymalı mermer mihrabı, kufi yazılarla süslenmiş duvarları ve fildişi parçalar, değerli taşlar ve altın çivilerle yapılan minberiyle oldukça büyüleyici olan Kurtuba Cami, İslâm sanatının en mükemmel örnekleri arasında gösterilmektedir (Okuyan, 2024: 301-302). Camide doğudan batıya doğru on dokuz, kuzeyden güneye doğru da otuz bir kemer, parlak bakır kaplı yirmi bir kapı yer almaktaydı ve 1293 sütun çatıyı desteklemekteydi. Zemin, mozaiklerle bezenmiş gümüş kaplamaydı ve oymalı sütunlarda altın ve gök cevher kakmalar vardı. Minber; fildişi ve ahşaptan yapılmış, birçoğu değerli taşlarla süslü, altın çivilerle tutturulmuş 36.000 ayrı panelden oluşmaktaydı. Abdest almak için kullanılan, dağlardaki sularla beslenen dört çeşme gece gündüz akmaktaydı. Caminin batısına fakir gezginlerin ve evsizlerin barınması için evler inşa edilmişti. Camideki üç yüz görevli, buhurdanlıklarda esmeramber ve öd ağacı yakıyor ve fenerlerin on bin fitili için kokulu yağ hazırlıyorlardı (Lane-Poole ve Gilman, 2021: 114-116).

Endülüs Emevilerine ait simgesel değeri olan bir diğer eser, Kurtuba'ya 7-8 km uzaklıkta bir saltanat şehri olarak inşa edilen meşhur Medinetüzzehra'dır. III. Abdurrahman tarafından başlatılan bu eserin yapımında bir taraftan Endülüs Emevi halifeliğinin güç ve kudretini bütün rakiplerine (kuzeydeki Hristiyan krallıklar, güneydeki Fatımîler, doğudaki Abbasiler) gösterme, diğer taraftan ise halifenin âbidevi eserlerle kendi adını ölümsüzleştirme arzusunun etkili olduğu anlaşılmaktadır. Arûs Dağı'nın (Sierra Morena) yamacına üçlü taraça hâlinde inşa edilen şehirde -bugün içindeki göz kamaştırıcı zengin süslemeleri nedeniyle "*Salon Rico*" (Doğu Salonu) diye bilinen saray- etrafındaki bahçeler, İslâm geleneğinde cennetteki köşkler ve bahçelere dair tasvirleriyle oldukça göz kamaştırıcıydı. Sarayın bahçelerindeki bitki örtüsünde siyaha yakın yeşil rengin hâkim olduğu nakledilir. Bu eseriyle halife, bir bakıma öbür dünyaya ait gerçek cennet içindeki muhtelif güzelliklerin bir benzerinin kendi şahsında Endülüslüler tarafından bu dünyada da gerçekleştirilebildiğini

göstermek istemişti. Medinetüzzehra, maalesef X. yüzyılın son yıllarında baş gösteren iç ihtilaflar sırasında yakılıp yıkılarak harabeye çevrilmiş, hatta ileriki dönemlerde ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bile unutulmuştu. İlk defa XIX. yüzyılın ortalarında yeri ve tarihçesi tespit edildikten sonra eserin kalıntıları yeniden ortaya çıkarılmıştır. Endülüs Emevilerden günümüze ulaşan bir diğer önemli eser, Tuleytula'daki (Toledo) Babü'l-Merdüm Cami'dir. Eser, mimari özellikleri bakımından Bizans kiliselerini anımsatırcasına her bir kenarı 8 m olan kare bir plana sahiptir. Tuleytula'daki diğer binalarda olduğu gibi bu eserde de esas itibarıyla taş ve tuğla kullanılmıştır. Bina, dört sütun tarafından taşınan, biçimleri birbirinden farklı dokuz kubbeyle örtülüdür. Kubbelerin dayanağını oluşturan kaburgalı kemerlerin kullanılış biçimi, Endülüs mimarisine has özellikler göstermektedir. Cephe duvarında geçmeli kemerler şeklinde ilginç ve gösterişli tuğla süslemeler bulunmaktadır (Özdemir, 2014: 302-303).

Endülüs Emevi Devleti'nde nehirler de stratejik açıdan büyük bir öneme sahipti. Düşman kuvvetlerinin, başkent Kurtuba (Cordoba) başta olmak üzere, İşbiliye (Sevilla) ve diğer önemli şehirlere saldırmak amacıyla nehirleri kullanarak ilerlemesi mümkün olabiliyordu. Bu coğrafi gerçeklik, Endülüs Emevi Devleti'nin sadece kıyı savunmalarına değil, aynı zamanda iç bölgelerdeki nehirlerin güvenliğine de büyük önem verilmesini gerekli kılmıştı. Endülüs Emevi Devleti'nde ilk sistemli askeri yapıların inşası, nehir kıyılarına tersane ve donanma üssü inşa faaliyetleri II. Abdurrahman dönemiyle başlamıştı. Onun döneminde Normanların gemilerle Endülüs şehirlerine çıkartma yaparak birçok yeri tahrip etmesi üzerine bu baskınlara engel olmak üzere nehir ve sahil boylarına gözetleme kuleleri, ribat ve donanma üsleri gibi askeri yapılar inşa edilmişti. Normanların özellikle Vâdiu'l-Kebir Nehri'ni (Guadalquivir Nehri) kullanarak İşbiliye'nin içine kadar girmeleri, merkezi yönetimi nehirlerde ek güvenlik tedbirleri almaya sevk etmişti. Bu doğrultuda Vâdiu'l-Kebir Nehrinin iki yakasına gözetlemede kullanılan muhafız kuleleri dikilmiş, bu kulelerde görev yapan memurlar herhangi bir saldırı esnasında önceden bilgilendirme yaparak, tedbir alınmasına imkân sağlamışlardı. Bu kulelerin yanında Vâdiu'l-Kebir'in İşbiliye şehrinde geçtiği alana tersane ve donanma üssü inşa edilmişti. Burası bölgedeki güvenliği sağlamakla birlikte, sonraları ticari gemilerin de gidip gelmesiyle önemli bir liman hâlini almıştı (Koşdaş, 2024: 226). Vadiu'l-Kebir üzerindeki Romalılar döneminden kalma büyük köprünün restore edilmesi de II. Hişam'ın hâcibi Mansur İbn Ebî Amir döneminde gerçekleştirilmişti (Özdemir, 2003: 7).

Endülüs'te Öne Çıkan “Gemilerin Yakılması” Hadisesi

Emevilerin Berberi komutanı Tarık bin Ziyad, 711 yılında bugün kendi adıyla anılan Cebelitarık Boğazı'nı geçerek Güney İspanya kıyılarına gelip Vizigot ordusuyla karşılaşacak askerlerine dönüşü olmayan bir yola girildiğini anlatmak için gemileri yakar ve yüksekçe bir tepeden askerlerine şöyle seslenir: “*Arkanızda düşman gibi bir deniz, önünüzde deniz gibi bir düşman; ya öleceğiz ya da düşmanı yenip zafer kazanacağız.*” Cebelitarık Boğazı'nın bir ucu Fas, diğer ucu İspanya'da ve en dar yeri on dört kilometredir. Endülüs diye adlandırılan Güney İspanya'ya ilk önce 500 kişilik Tarif bin Malik komutasındaki Emevi keşif birliği 710 yılının baharında geçmişti. Bol miktarda ganimetle dönünce, 711 yılının baharında Tarık bin Ziyad komutasında 7000 kişilik bir kuvvet daha gönderilmişti. Aynı yıl içerisinde tekrar 5000 kişilik bir takviye kuvvet daha bölgeye geçmişti. 712 yılındaysa Kuzey Afrika genel valisi olan Musa bin Nusayr komutasında 18.000 kişilik daha büyük bir ordu İspanya'ya gelmişti. Bu da şunu göstermektedir ki, Tarık bin Ziyad'tan sonra iki kez farklı zamanlarda karşı kıyıya ordular sevk edilmiş ve bunlar da oraya gemilerle geçmiştir. Gemilerin yakılması hadisesi, o dönemi ele alan birincil kaynaklarda geçmiyor. Bu hikâye ilk olarak, Endülüs'ün fethinden yaklaşık üç asır sonra yazılmış, İdrisi'nin Nüzhetü'l-Müştak adlı eserinde görülmektedir. İdrisi bu olayı, Normandiya Kralı II. Roger'a ithafen yazdığı kitabında anlatmaktadır. İdrisi'nin kaynağını belirtmeden aktardığı bu gemileri yakma hikâyesi, Müslümanlar arasında hızla yayılarak kısa sürede efsaneye dönüşmüştür. (Emin, 2024: 93-95). Gemiler gerçekte yakıldı mı yakılmadı mı bunu hiç kimse tam anlamıyla bilemeyecek. Fakat bu hikâyeye her zaman anlatılan hâliyle inananların olduğu da bir gerçektir.

Endülüs için “*İki Kaya Arasında Endülüs*” tabiri kullanılmaktadır. Bu ifadenin kökeni şuradan gelmektedir; Endülüs'ün fethi Cebeli Tarık Boğazı'ndan Tarık Dağı (Calpe) civarına yapılan çıkartma ile başlamıştır. Tarık Kayası, çıkartma yapan ordu komutanı Tarık bin Ziyad'ın meşhur konuşmasını yaptığı yer olarak bilinmektedir. Ordusunu burada cihada teşvik etmiş ve onları cesaretlendirmiş olduğu söylenmektedir. Diğer kaya ise Granada'nın düşüşünden sonra son Granada Emiri Ebu Abdullah'ın üzerinden şehre bakarak ağladığı kayadır. Emir Ebu Abdullah es-Sağır, şehri teslim ettikten sonra şehri çevreleyen Sierra Nevada (karla kaplı sıradağlar anlamına gelir) üzerindeki boğazdan ailesiyle birlikte geçerken bu kaya üzerinden şehre bakmış ve El Hamra'nın işgalci askerlerce talan edildiğini görmüştür. Söz verildiği hâlde şehrin yağmalandığını gören Emir ağlamaya başlamıştır. Emir ağladığını gören annesi ise oğluna: “*Ağla oğlum ağla! Memleketini yigıt bir asker gibi çarptırarak savunamadın. Şimdi bir kadın gibi ağla!*” der. İspanyollar Sierra Nevada üzerindeki

bu tepeye o günden sonra “*El Ultimo Suspiro del Moro*”, “*Gözyaşı Tepesi*” veya “*Mağriplinin Gözyaşı Tepesi*” adını vermişlerdir (Abdullah, 2014: 22-23).

SONUÇ

Endülüs Emeviler 711-1492 yılları arasında İber Yarımadası’nda özellikle de Güney İspanya’da önemli izler bırakmışlardır. Endülüs Emeviler, Abbasilerin kurucusu Ebu’l-Abbas’ın 750 yılında Emevi Devleti’ni yıkmasıyla İspanya’da I. Abdurrahman öncülüğünde kurulmuş ve büyümüş bir İslâm devletiydi. Endülüs siyasi tarihi, Emeviler 750 yılında yıkılmadan önce başlamıştı. Özellikle Kuzey Afrika ve İspanya’nın güneyi, Emeviler için keşif yapılan ve fetih girişiminde bulunulan önemli yerlerdi. Musa bin Nusayr, Emeviler döneminde ilk keşif birliğini yönetmişti. Göndermiş olduğu ilk keşif birliğinden sonra Endülüs’e gidecek fetih ordusunun başına azatlısı Tanca şehri valisi Berberi asıllı Tarık bin Ziyad’ı (ö. 720) tayin etmişti. Büyük çoğunluğu Berberilerden oluşan 7000 kişilik ordu, İspanya’nın güneyine çıktıktan sonra hızlı bir şekilde kuzeye doğru harekete geçmişti. Vizigot kralı Rodrigo ile Lekke vadisinde yapılan savaş sekiz gün sürmüş ve sonunda Vizigot ordusu bozguna uğramıştı (26 Temmuz 711). Tarık, savaşı kazandıktan sonra sırasıyla Kurtuba (Cordoba), Gırnata (Granada), Tuleytula (Toledo), Medinetü’l-Mâide gibi birçok Endülüs şehrini kısa zamanda ele geçirmişti. 711’den 756’ya kadarki geçen döneme Valiler Dönemi denilmiştir. Endülüs Emevi Devleti’nin ilk kurucusu ise Abdurrahman bin Muaviye idi. Abbasilerin elinden kurtulan Abdurrahman, 755 yılında Endülüs’e geçti ve 756 yılında Melikler Dönemi diye de adlandırılan Endülüs Emevi Devleti’ni kurdu. Endülüs Emevi Devleti uzun yıllar İspanya’da etkin bir rol oynadı. 1492 yılındaki Benî Ahmer Devleti’nin yıkılış sürecine kadar dönem dönem büyük başarılar kazanılmış, dönem dönem büyük yenilgiler yaşanmıştır ve sonuçta Endülüs Emeviler, İspanya’da tam sekiz asır sürecek oldukça önemli bir tarihin önemli aktörleri olmuşlardır. Bu yönüyle Endülüs Emevi tarihine Avrupa da meraklı gözlerle bakmıştır. Endülüsler, Avrupa’yı pek çok açıdan etkilemiş, Avrupa’daki Rönesans hareketinin işaret fişegi bir anlamda Endülüslerce yakılmıştır. İspanya’daki Endülüs Emevilerin tarihi oldukça önemlidir ve ortaya koymuş oldukları önemli tarihi eserleriyle, öne çıkan kültür ve medeniyet ortamlarıyla arkalarında dikkatle incelenmeye değer bir kültürel miras bırakmışlardır.

KAYNAKÇA

- Abdullah, A. (2014). *İki Kaya Arasında Endülüs*. Kurtuba Yayınları, Ankara.
- Atçeken, İ. H. (2018). Emeviler’e Kadar Endülüs. (Ed. Muhammed Ali Alioğlu) *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-4-Endülüs*. Siyer Yayınları, İstanbul.
- Bal, F. (2021). *Endülüs Emevileri Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. Akademik Kitaplar, İstanbul.
- Belada, A. (2021). Ukbe b. Nâfi, Musa b. Nusayr, Tarık b. Ziyad’dan; Melik Ebû Abdullah Es-Sagîr’e Sekiz Asırlık Rüya Uykusu Endülüs (711-1492). (2. Baskı) (Ed. Ahmet Belada) *Endülüs’ten İspanya’ya*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Bozkurt, B. (2022). Endülüs’tü Düşüncenin Teşekkülü, Gelişimi ve Temsilcileri. (Ed. Ömer Bozkurt) *Endülüs İslâm Düşüncesi Tarihi*. Eskiye Yayınları, Ankara.
- Catlos, B. A. (2024). *Endülüs-Müslüman İspanya’nın Yeni Tarihi* (Çev. Mehmet Arif Taşkıran) Kronik Kitap, İstanbul.
- Çınar, F. M. (2025). Modern Dönem Endülüs Tarihi Çalışmaları (Ed. Feridun Bilgin, Yakup Akyürek, Abdulkadir Macit) *Endülüs’tü Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*. Fikir Kitap, İstanbul.
- Emin, N. (2024). *İhtişamlı Medeniyetten Hazin Sona Endülüs*. (2. Baskı) Erem Pazarlama Kültür Yayınları, İstanbul.
- Erbaş, F. (2021). *Endülüs Medeniyetinin Zirvesi-Halife II. Hakem Dönemi Endülüs Tarihi (350-366/961-976)*. Fecr Yayınları, Ankara.
- Erten Bilgiç, D. & Abdelhamid Hosny, E. (2019). Din ve İnançlarda Suyun Önemi ve Mimariye Yansıması El Hamra Sarayı Örneği. *TİDSAD Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Yıl 6, Sayı 20, 59-76.
- Fierro, M. (2021). *III. Abdurrahman İlk Kurtuba Halifesi*. (Çev. Firdevs Bulut Kartal) VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul.
- Gümüş, B. (2023). *Endülüs Emevi Devleti Halifelik Dönemi (929-1031)*. (Yüksek Lisans Tezi) Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bartın.
- Haksal, A. H. (2022). *Doğu Işığında Endülüs-İspanya-Girit*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

- İğde, S. & Bekiryazıcı, E. (2024). Mansur İbn Ebî Amir Dönemi Endülüs'ünde İlim ve Felsefenin Konumu Üzerine Bir Tahlil. *Journal of Islamic Research*. 35 (1), 21-34.
- Kennedy, H. (2019). *Endülüs-Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*. (Çev. Ayşenur Demir) Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Koşdaş, Y. E. (2024). *Endülüs Emevi Devleti'nde Askeri Teşkilat*. Kitabe Yayınları, Ankara.
- Küçüksipahioğlu, B. (2018). II. Endülüs Emevileri (756-1031). (Ed. Muhammed Ali Alioğlu) *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-4-Endülüs*. Siyer Yayınları, İstanbul.
- Lane-Poole, S. & Gilman, A. (2021). *Endülüs: Arapların İspanya'yı Fethi ve Sonrası*. (Çev. Ekin Duru) Say Yayınları, İstanbul.
- Ocak Ahmed, S. (2023). Mimari ve Estetik Unsurlarıyla Aynı Dönemde Farklı Coğrafyalarda İnşa Edilmiş İki İslâm Sarayı: Elhamra ve Kubâdâbâd. *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*. Sayı 24, 192-211.
- Okuyan, İ. (2024). Endülüs Mimarisi (Ed. Recep Önal) *Endülüs*. Berikan Yayınevi, Ankara.
- Özdemir, M. (2003). *Mansur, İbn Ebû Amir (Endülüs Emevi Devleti'nin Başveziri)*. (28. Cilt) Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara.
- Özdemir, M. (2012). *Endülüs Müslümanları-Kültür ve Medeniyet*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Özdemir, M. (2012). *Endülüs Müslümanları-Siyasi Tarih*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Özdemir, M. (2014). *Endülüs*. İsam Yayınları, İstanbul.
- Özünlü, İ. (2008). *Endülüs*. (2. Baskı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Parlak, N. (2021). *Endülüs'ün Doğuşu-Endülüs'ün Fethi ve Endülüs Emevileri'nin Kuruluşu*. Hikmetevi Yayınları, İstanbul.
- Parlak, N. (2021). *Endülüs'ün Yükselişi-Endülüs'te III. Abdurrahman Dönemi (300-350/912-961) ve Yükseliş Sebepleri*. (2. Baskı) Hikmetevi Yayınları, İstanbul.
- Parlak, N. (2021). *Endülüs'ün Çöküşü-Endülüs Emevileri'nin ve Endülüs'teki Son Müslüman Devlet Benû Ahmer'in Yıkılışı*. (2. Baskı) Hikmetevi Yayınları, İstanbul.
- Parlak, N. (2022). *III. Abdurrahman*. Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Parlak, N. (2023). *Ana Hatlarıyla Endülüs Tarihi*. Hikmetevi Yayınları, İstanbul.
- Parlak, N. (2025). *Endülüs Siyasi Tarihi Doğuş-Yükseliş-Çöküş 711-1492*. Hikmetevi Yayınları, İstanbul.
- Seymen, A. M. (2017). *Tarık Bin Ziyad ve Endülüs Tarihi*. Maviçatı Yayınları, İstanbul.
- Sılay, M. (2014). *Endülüs Çağırıyor*. (2. Baskı) Düşün Yayıncılık, İstanbul.
- Sırma, İ. S. (2015). *Ah Endülüs*. (3. Baskı) Beyan Yayınları, İstanbul.
- Sırma, İ. S. (2020). *Ah Endülüs*. (İlaveli 6. Baskı) Beyan Yayınları, İstanbul.
- Şeyban, L. (2003). *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*. İz Yayıncılık, İstanbul.
- Şimşek, E. (2015). *XV-XVII. Yüzyıl Osmanlı-İspanya İlişkileri ve Endülüs Müslüman ve Musevilerinin Kuzey Afrika ve Anadolu'ya Göçleri*. Tarcan Matbaa, Ankara.
- Taşkesen, N. (2023). *Gençler İçin Endülüs Medeniyet ve Tarihi*. Mihrabad Yayınları, İstanbul.
- Watt, W. M. & Cachia, P. (2011). *Endülüs Tarihi*. (Çev. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov) Küre Yayınları, İstanbul.
- Ziya Paşa (2012). *Endülüs Tarihi*. (5. Baskı). (Osmanlıca metnin çevirisi: Yasemin Ödük, Farsça metnin çevirisi: Kâzım Masumi, Arapça metnin çevirisi: Fatma Şahin). Selis Kitaplar, İstanbul.